
Vyšetřování nekončí. Zapomeneme?

Vyšetřování nekončí. Zapomeneme?

S minulostí se vyrovnáváme - ale nikdy zcela nevyrovnáme

Paměť je podmínka individuální existence i kolektivních dějin. Bez paměti není literatura ani politika. Mezi individuální a kolektivní paměti existuje věčné napětí stejně jako mezi literaturou a politikou. Co označujeme jako dějiny či minulost, zásadním způsobem ovlivňuje naši přítomnost i budoucnost. A lze se vůbec někdy s minulostí vyrovnat, jak to dnes mnozí požadují? Není lépe naopak vše zapomenout a například celé 20. století s jeho vyhlazováním a zotročováním celých národů nebo společenských skupin vykázat z dějin lidstva? Proč potřebujeme vyrovnávat se morálně a politicky s minulostí a prosazovat paměť jako morální a kolektivní projekt?

"Většina historických skutečností je nepříjemná" - tvrdí jedna z postav slavného Huxleyova románu Krásný nový svět, a proto jedním z hlavních cílů Světového státu je zamést všechny stopy po minulosti a udržovat uměle zplozené lidi ve stavu slastné přítomnosti. Stát má vůči lidem jedinou povinnost: udržovat je v permanentním konzumování požitků, aby nedocházelo ke kritickému a předem neorganizovanému používání jejich vlastního intelektu. Za tím účelem stát organizuje přísně požitkářské večírky, distribuuje oficiální drogu soma a řídí vědecký výzkum. Dystopický obraz totalitního státu budoucnosti má podobu tyranie slasti.

Zcela opačný obraz se nabízí v Orwellově románu 1984, kde každá slast je naopak přísně potlačována, myšlení i sex jsou zločiny trestané smrtí a éros je zcela sublimován do politické oslavy vůdce. Stát udržuje obyvatelstvo v uměle vytvářeném nedostatku a bídě a veškeré zdroje využívá k organizování politické represe, ideologické indoktrinaci a neustálému přepisování dějin. Namísto slasti vládne tyranie bolesti, skrze kterou lze nakonec ovládat intelekt a vůli každého jednotlivce. Hlavní hrdina Winston Smith je svým vyšetřovatelem O'Brienem v místnosti 101 ztýrán tak, že se nakonec podřídí vůli Strany a žádá, aby mučení, jehož se nejvíc obává, provedli milované Julii. Zrada je dovršena, Winston může napříště milovat jen Velkého Bratra.

Přes odlišnosti ve vnitřním fungování totalitního státu bychom v obou dystopiích nicméně našli jistou souvislost: Huxleyův Světový stát i Orwellova Oceánie v lidech záměrně likvidují paměť. Kdo kontroluje přítomnost, kontroluje minulost, a kdo kontroluje minulost, kontroluje budoucnost! Totální kontrola přítomnosti předpokládá totální kontrolu paměti. Ideologie má za úkol vymazat paměť individuální.

Kunderův román Kniha smíchu a zapomnění začíná tezí, podle níž je boj jednotlivce proti moci bojem paměti proti zapomnění. Ačkoli Kunderovy romány mají ve srovnání s dystopickými romány první poloviny 20. století zcela odlišnou stavbu i jazyk a žánrově jim snad ani nemohou být vzdálenější, téma politické manipulace paměti a snahy jedince bránit svou vlastní paměť je shodné. Obdobně jako Winstonovo úsilí psát si vlastní deník je i Mirkova snaha organizovat paměť do soukromého archívu nakonec mocí zneužita k politické represii.

Jaký je tedy vztah mezi pamětí, minulostí a politickou mocí? Liší se totalitní zkušenost od politického organizování kolektivní paměti v demokratických společnostech? A lze vůbec požadovat od paměti, aby byla svrchovaným morálním soudem o naší přítomnosti, jak to například požadují ti, kdo volají po "vyrovnání se s minulostí"?

Modernita kontra dějiny

Charakteristickým znakem všech moderních společností je převaha budoucích očekávání nad minulými zkušenostmi, říká německý historik Reinhart Koselleck. Moderní společnosti jsou společnosti post-tradiční. Každá paměť se tu řídí podle požadavků přítomnosti a toho, čeho chceme v budoucnosti dosáhnout. Čistá historická paměť neexistuje, vždy je kontaminována tím, co považujeme za účelné, správné či dobré z hlediska naší zpřítomněné reality. Také proto jsou všechny totalitní režimy či jejich dystopické literární projekce nakonec jen extrémním projevem naší moderní situace, pro kterou je typické odsunutí minulosti a všech v ní zakořeněných tradic do pozadí.

Moderní posedlost vším, co je nové, vytváří dojem, že žijeme pod časovým diktátem budoucnosti, nikoli minulosti. Ve skutečnosti však stačí letmý pohled do výkladních skříní knihkupectví nebo názorových stránek novin, abychom viděli, že se současně nemůžeme vymanit ze zajetí vlastní minulosti. Můžeme si přečíst Černou knihu komunismu a mít rehabilitační i lustrační zákony, a přece politická či policejní minulost vládních úředníků nadále vyvolává v nemalé části společnosti morální pobouření stejně jako prezidentovo či vládní využívání komunistických hlasů v parlamentu.

Schopnost normalizační kultury a jejích hlavních strůjců, jakými byli například režisér Jiří Adamec nebo hudebník František Janeček, úspěšně přežívat i v demokratických podmínkách také vyvolává podrážděné reakce a považuje se za neschopnost společnosti vyrovnat se s vlastními dějinami. Kritici jako kdyby požadovali, aby spotřební kultura

byla podřízena morálnímu soudu a umění konstituovalo kolektivní paměť ochraňující nás před politickým nebezpečím komunismu.

Na druhé straně se nedávno uvedený německý film Pád, v němž je Adolf Hitler zobrazen jako "obyčejný člověk", také považuje za schopnost vyrovnávat se s minulostí. A je to vůbec potřeba, když jen každý pátý žijící Němec zažil druhou světovou válku? A jak bychom se měli morálně vyrovnávat s naší komunistickou minulostí, když už máme zákon o protiprávnosti komunistického režimu? Měli bychom tedy přijmout ještě nějakou formu kolektivního pokání a potlačit všechny kulturní symboly normalizační doby, abychom mohli udělat onu tlustou čáru za dějinami a jejich nespravedlnostmi a zločiny?

Obrazně řečeno, minulost nám sice možná mává na rozloučenou, ale současně nás doslova honí a nutí k organizování individuální i kolektivní paměti. Dějiny si nikdy za sebou žádnou tlustou čáru udělat nenechají, i když politici rádi tvrdí opak. Vyrovnávání se s minulostí tak spíše než kritický soud připomíná výjimečný stav uvalený společenskou morálkou na dějiny. Jestliže bychom se tomuto stavu ovšem chtěli vzepřít a minulostí se naopak zcela odmítl zabývat, nepřestala by nás stíhat stejně jako Hamleta duch jeho zavražděného otce. Minulost potlačovaná se nakonec projeví jako zpřítomněné trauma a neuróza.

Individuální paměť a Hledání ztraceného času

Stará moudrost praví, že člověk bez paměti ztrácí svou lidskost. Filosof Henri Bergson ve svém eseji Možné a skutečné říká, že možné, a tedy budoucí je "zrcadlením přítomného v minulosti", což jinými slovy znamená, že naše budoucnost je podřízena přítomnosti a všem minulým zkušenostem v ní nashromážděným a udržovaným pamětí. Je-li naše budoucnost takto fundamentálně podřízena minulým zkušenostem, jak je třeba organizovat paměť, aby nám neunikla ani budoucnost, ani přítomnost, obzvláště víme-li, jak je minulost nestabilní a jak se nám ztrácí v zapomnění?

Zatímco pro Bergsona je každá minulost i budoucnost jen aspektem přítomnosti a jejího trvání, jeho mladší bratranec Marcel Proust se pokoušel ztracený čas hledat pomocí vyprávění a psaní. Proustova jedinečnost spočívá v tom, že navázal na Nietzscheovu kritiku Schopenhauera a definitivně rozložil představu německé romantické filosofie, podle níž je paměť svrchovaným prostředníkem zrodu individuálního či kolektivního génia. Namísto ztracené identity hlavní hrdina a vypravěč románu hledá ztracený čas, což podle francouzského filosofa Gillesa Deleuze znamená, že "dílo není založeno na rozvíjení paměti, ale na poznávání znaků". Čas znovu nalezený, jak ho Proust ohlašuje, potom především stvrzuje časovost naší existence se vším zapomínáním, letmou vzpomínkou i pamětí uchovávající dojmy a předcházející hledání minulého ve vyprávění hlavního hrdiny. Literatura je schopna znovu oživit dojmy, a tak, Proustovými slovy, být radostí "znovunalezené reality", která ovšem není radostí nadčasově potvrzené identity, nýbrž zapsaným dojmem plynutí času.

Kolektivní paměť a mýty

Z dějinné povahy samotné slovesnosti ovšem víme, že z vyprávění se stává příběh a z příběhu legenda a posléze mýtus. Z "malého" vyprávění se stávají "monumentální" dějiny. Paměť jednotlivce ustupuje tlaku kolektivní paměti a vše jedinečné se podřizuje obecnému soudu o dějinách. Propast mezi individuálními a kolektivními dějinami se stává nepřekročitelnou.

Zatímco po přečtení Proustova Hledání ztraceného času víme, že pohled do minulosti nám nikdy neodpoví na otázku "Kdo jsme?", legendy a mýty naopak předpokládají, že paměť i každé vyprávění musí utvářet kolektivní pouta a společenské normy. Takové mýty samozřejmě zná i moderní politika a dokonce se je snaží udržovat prostřednictvím oficiálních výkladů dějin, jak je známe z učebnic dějepisu, politických projevů nebo státních symbolů. Nezáleží na tom, zda jsou to mýty zcela falešné či alespoň částečně vycházejí z historické zkušenosti. Důležité je, že vytvářejí kolektivní obrazy společnosti o sobě samé a že tyto obrazy jsou obecně přijímané jako skutečná realita.

České dějepisceví 19. století je doslova přeplněno takovými mýty zrozenými ze středověkých událostí a legend. Dobové výtvarné, hudební i literární umění je neodmyslitelně spjato s "vysněnými" obrazy pradávných českých dějin, jak se nabízely například v politicky i společensky přitažlivých, byť zfalšovaných a od samého počátku zpochybňovaných Rukopisech. Stejně tak víme, že musela být "upravena" i svatováclavská tradice nebo husitská středověká rebelie, aby je bylo možné zakomponovat do vznikající mytologie moderního českého národa a naroubovat na ně politické hodnoty, státní kontinuitu nebo ideály demokratické vlády a občanské rovnosti.

Pokračování (2)

(1) Dokončení

Vyrovnat se s minulostí?

Převyprávění a přepisování historických událostí patří k boji o politickou přítomnost a budoucnost. Přitom je třeba mít neustále na zřeteli, že každé vyprávění revidující a vyrovnávající se s minulostí v sobě nese zárodky nových mýtů a v nich zahrnutých politických hodnot a ideálů. Vyrovnávání se s minulostí je tak vždy úkolem normativním, v němž se jedná o revizi politických hodnot a ideálů, nikoli úkolem ryze historickým, v němž by se jednalo pouze o shromažďování historických fakt. Otázka "Jak to ve skutečnosti bylo?" je v procesu vyrovnávání se s minulostí vždy zapouzdřena do otázky "Jak by to mělo (bývalo) být?"

Není například překvapující, že hlasití kritici současných českých poměrů jako Emanuel Mandler, Rudolf Kučera nebo Bohumil Doležal jedním dechem odsuzují princip kolektivní viny uplatňované po druhé světové válce vůči etnickým

Němcům a vyčítají českému národu jako kolektivní entitě neschopnost vyrovnat se s vlastní minulostí, ať nacistickou či komunistickou? To, co zdánlivě vypadá jako kritika etnických čistek, je nakonec potvrzením a prosazováním etnického a nacionalistického pohledu na naše vlastní i evropské dějiny. V takových argumentačních veletočích lze potom nalézt souvislost mezi masarykovskou prvorepublikovou politikou, gottwaldovskými zločiny a politickými neduhy současnosti. A z tohoto krátkého spojení už se dají snadno zpochybňovat samotné principy ústavně liberální nebo republikánské vlády. Toto je samozřejmě extrémní příklad zneužití tématu vyrovnávání se s minulostí pro vlastní ideologické a politické cíle. Nicméně i ti, kdo volají po vyrovnání se s komunistickou minulostí především z důvodů mravních či s odkazem na kolektivní svědomí národa, tak činí především z obav před rostoucím vlivem současných i bývalých komunistů v dnešní politické situaci. V těchto voláních se potom často poukazuje na protiklad mezi údajně úspěšnou denacifikací v poválečném Německu a neúspěšnou dekomunizací v postkomunistické Evropě po roce 1989. Přitom se obvykle zapomíná, že samotný proces denacifikace probíhal v několika fázích.

V první, bezprostředně poválečné fázi nově ustavená německá republika denacifikovala veřejnou sféru pouze na úrovni nejvyšších představitelů nacistické státní a stranické moci. Teprve v generačním střetu v 60. letech minulého století vystoupili synové proti svým otcům a s morálním opovržením se jich ptali, jak je možné, že v demokratickém režimu mohou na odpovědných místech rozhodovat lidé s temnou, ne-li kriminální minulostí. Toto pozdější vyrovnávání se s minulostí vlastně bylo morálně generační reakcí na nedostatečnost původního vyrovnání se s minulostí v rovině trestněprávní, politické a ideologické.

Takové generační vyrovnávání se s minulostí naši společnost teprve čeká a zcela nepochybně bude také probíhat jako spor o budoucí charakter české politiky a veřejného života vůbec.

Paměť a památníky

Vyrovnávání se s minulostí lze potom rozdělit do následujících schémat: odpustí se vše a nezapomene nic; odpustí i zapomene se vše; neodpustí a nezapomene se nic; a konečně neodpustí se nic a zapomene vše.

V prvním modelovém případě se jedná třeba o jihoafrickou zkušenost, kde všechny politické zločiny se staly podle zvláštního zákona o národním usmíření beztrestné, zatímco stát zřídil zvláštní komisi, která má tyto zločiny zkoumat, popsat a zaznamenat jako morální poučení pro budoucí generace.

Druhý model odpovídá zase španělské zkušenosti po pádu Frankova režimu, kdy se minulost prohlásila za období politicky překonané, jehož zločiny a nespravedlnosti se nebudou znovu otevírat.

Třetí model se nejvíce ujal ve stíhání válečných zločinců a případy Adolfa Eichmanna nebo rakouského prezidenta Kurta Waldheima ilustrují tuto spolupráci justice s institucemi pracujícími na principu historické paměti. Takovou institucí je například Centrum Simona Wiesenthala zabývající se současně dokumentací holocaustu i vyhledáváním nacistických zločinců.

Jak patrně, středoevropské postkomunistické společnosti se nejvíce blíží čtvrtému modelu, v němž se na vše zdánlivě zapomnělo, a proto se také nic neodpouští. Namísto vyrovnávání se s minulostí jako traumatem chce například prezident této země a jeho úředníci nabídnout veřejnosti mnohem lákavější představu minulosti jako sledu heroických činů, jež je nezbytné pietně si připomínat a projektovat do nich naši národní velikost. Paměť se redukuje na památníky, což je politicky mnohem výhodnější, protože v nich se národ symbolicky sjednocuje, zatímco jakákoli forma vyrovnávání se s minulostí předpokládá buď rozdělení obyvatelstva na viníky a jejich oběti, anebo přímo pracuje s politicky nepopulárním přiznáním si kolektivního selhání národa jako celku.

Politickou vinu, za kterou podle Karla Jasperse narozdíl od individuální viny kriminální nesou odpovědnost všichni občané státu, však nelze z kolektivní paměti dost dobře vymazat. V totalitním státě lze pěstovat pouze individuální paměť, protože kolektivní paměť je zcela pohlcena oficiální ideologií, přičemž jedinec sám sebe i ostatní vždy vystavuje do rizika, že jím zaznamenaná minulost bude zneužita k budoucí policejní represii. Zásadní mylkou Francise Fukuyamy byla představa, že dějiny končí s prosazením liberální demokracie jako údajně ideálního modelu politické společnosti v globální době. Dějiny naopak končí pouze v totalitních režimech, kde paměť zcela ustupuje všeobíjající a násilím prosazované propagandě. Po pádu těchto režimů dějiny opět ožívají, dochází k usebrání individuální i kolektivní paměti a jejich kritickému zapojení do veřejné diskuse.

Každé politické i morální vyrovnávání se s minulostí je tak v demokratické společnosti nakonec neuzavřeným procesem, v němž se soudí především přítomnost, nikoli minulost. Jedno je přitom jisté, s dějinami i minulostí se lze pouze vyrovnávat, avšak nikdy se s nimi nemůžeme zcela vyrovnat, natož je redukovat jen na památníky, národní symboly a mýty.

Autor je profesor právní filosofie a teorie na Právnické fakultě UK, nyní dlouhodobě působí ve Velké Británii na Cardiff Law School (University of Wales). Přednášel také na univerzitách v USA a v letech 1999 a 2001 byl hostujícím profesorem na University of Pretoria v Jihoafrické republice.

Náměstí Kinských pod Petřínem nepatří v Praze ani k nejnámějším, ani k nejhezčím, ale historie se po něm procházela jako v učebnici vlastivědy. Na prvním snímku z roku 1867 (foto František Fridrich) to ještě ani náměstí nebylo, jen křižovatka a část ulice Pod Kinskou, stejnojmenným náměstím se lokalita stala až v roce 1905. Poté to bylo v letech 1925-1940 Štefánikovo náměstí v roce 1940 přejmenované na Albrechtovo (habsburský arcivévoda, jehož jméno nesla kasárna na východní straně, z nichž je dnes Justiční palác). Na léta 1945-1951 se vrátil do názvu generál Štefánik, ale následujících čtyřicet let to bylo náměstí Sovětských tankistů. Další snímky: 1973 - Památník sovětských tankistů (tank č. 23, který jako údajně první vjel v květnu 1945 do Prahy); duben-červen 1991 - student VŠUP David Černý s přáteli

natřel tank narůžovo, poté byl přemalován armádou zpátky nazeleno, skupina poslanců Federálního shromáždění jej opět přetřela narůžovo a pak byl tank odstraněn do Vojenského muzea ve Kbelích (dnes je ve Vojenském technickém muzeu v Lešanech); od 15. října 2002 ožívuje náměstí tryskající voda fontány nazvané Propadliště času.

JIŘÍ PŘIBÁŇ